

डिजिटल आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगातील लोकशाही

(DEMOCRACY IN THE DIGITAL AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE ERA)

Dattatraya Ramchandra Khandekar

(Political science - Humanities)

Anantrao Thopte College Bhor Tal- Bhor Dist- Pune.

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026	प्रस्तुत संशोधन निबंध २१ व्या शतकातील डिजिटल क्रांती आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) यांच्या लोकशाही व्यवस्थेवरील बहुआयामी प्रभावाचे विश्लेषण करतो. पारंपारिक लोकशाही मूल्ये आणि आधुनिक तंत्रज्ञान यांच्यातील परस्परसंबंधांचा शोध घेणे हा या अभ्यासाचा मुख्य गाभा आहे. इंटरनेट आणि सोशल मीडियाच्या विस्तारामुळे माहितीचे लोकशाहीकरण झाले असले, तरी त्याच वेळी 'केंब्रिज ऑनॅलिटिक्स' सारख्या प्रकरणांमधून विदा (Data) गोपनीयतेचे आणि मतदारांच्या वर्तणुकीवर नियंत्रण मिळवण्याचे धोके समोर आले आहेत. हा लेख राजकीय संवादाचे बदललेले स्वरूप, चुकीच्या माहितीचा (misinformation) वाढता प्रभाव आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेद्वारे सुशासनात (Good Governance) येथे येणारी पारदर्शकता यांवर प्रकाश टाकतो. संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून, विविध सरकारी अहवाल आणि जागतिक शोधनिबंधांचा आधार घेतला आहे. निष्कर्षांमध्ये असे मांडले आहे की, तंत्रज्ञानाचा वापर लोकशाहीला अधिक बळकट करण्यासाठी करता येईल, परंतु त्यासाठी योग्य नियमन, डिजिटल साक्षरता आणि नैतिक अधिष्ठानाची नितांत गरज आहे.
Keywords: डिजिटल लोकशाही, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), राजकीय संवाद, चुकीची माहिती (Misinformation), सुशासन, अल्गोरिदम, विदा गोपनीयता (Data Privacy), लोकसहभाग.	

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 5%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Khandekar, D. R. (2026). डिजिटल आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगातील लोकशाही (Democracy in the Digital and Artificial Intelligence Era). *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 636-641.

३. प्रस्तावना (Introduction)

लोकशाही ही संकल्पना शतकानुशतके उत्क्रांत होत आली आहे. अथेन्सच्या प्रत्यक्ष लोकशाहीपासून ते आजच्या प्रतिनिधिक लोकशाहीपर्यंत, संवादाची माध्यमे लोकशाहीच्या यशाचा कणा राहिली आहेत. विसाव्या शतकात वृत्तपत्रे आणि टेलिव्हिजनने जनमत घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली, परंतु २१ व्या शतकातील डिजिटल क्रांतीने या संवादाची गती आणि व्याप्ती अभूतपूर्व पातळीवर नेली आहे. युर्गन हॅबरमास (Jurgen Habermas) यांनी मांडलेली 'सार्वजनिक अवकाश' (Public Sphere) ही संकल्पना आता कॉफी हाऊसेस आणि वर्तमानपत्रांच्या पानांवरून सोशल मीडियाच्या डिजिटल भिंतींवर स्थलांतरित झाली आहे.

डिजिटल युगाच्या उदयाने 'माहिती हीच शक्ती आहे' (Information is Power) हे ब्रीदवाक्य सत्यात उतरवले आहे. परंतु, कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या (AI) प्रवेशाने या शक्तीचे स्वरूप बदलले आहे. एआय आता केवळ माहितीचे वहन करत नाही, तर ती माहिती कोणाला दिसावी आणि कोणाला नाही, हे देखील ठरवते. 'अल्गोरिदम' हे आधुनिक लोकशाहीचे अदृश्य नियंत्रक बनले आहेत. लोकशाहीमध्ये प्रत्येक नागरिकाचे मत स्वतंत्र आणि विवेकी असणे अपेक्षित असते, मात्र जेव्हा हे मत डिजिटल माध्यमांमधील प्रक्रियेतून किंवा कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या प्रभावातून तयार होते, तेव्हा लोकशाहीच्या मूळ उद्देशावर प्रश्नचिन्ह उभे राहते. म्हणूनच, डिजिटल आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या या युगात लोकशाही समोरील आव्हाने आणि सुशासनाच्या संधी यांचा सखोल अभ्यास करणे शैक्षणिक आणि धोरणात्मक दृष्टिकोनातून अनिवार्य ठरते.

४. अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

१. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे लोकशाही सहभागाच्या बदलत्या पद्धतीचा अभ्यास करणे.
२. राजकीय पक्षांच्या प्रचार यंत्रणेतील डिजिटल बदलांचे आणि त्यांच्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.
३. 'फेक न्यूज' आणि चुकीच्या माहितीमुळे सामाजिक ध्रुवीकरणावर होणाऱ्या परिणामांचा आढावा घेणे.
४. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर करून प्रशासकीय पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता वाढवण्याच्या संधी तपासणे.
५. विदा गोपनीयता आणि वैयक्तिक स्वायत्तता यांवरील तांत्रिक आक्रमणाचे मूल्यमापन करणे.

५. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

हा शोधनिबंध प्रामुख्याने 'गुणवाचक' (Qualitative) आणि 'विश्लेषणात्मक' (Analytical) संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे. विषयाचे गांभीर्य लक्षात घेता, संशोधकाने विविध दुय्यम स्रोतांचा (Secondary Sources) वापर केला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने:

- **शैक्षणिक ग्रंथ:** राज्यशास्त्र आणि डिजिटल समाजशास्त्र विषयातील नामांकित लेखकांची पुस्तके.
- **शोधनिबंध:** जागतिक स्तरावरील ISSN मान्यताप्राप्त जर्नल्समधील अद्ययावत लेख.
- **सरकारी दस्तऐवज:** भारत सरकारचा नीती आयोग (NITI Aayog), निवडणूक आयोग आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाचे

वार्षिक अहवाल.

- **आंतरराष्ट्रीय अहवाल:** युनेस्को (UNESCO) आणि वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमचे तंत्रज्ञान आणि लोकशाही विषयक अहवाल.

६. डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि लोकशाही: एक नवे क्षितीज

डिजिटल प्लॅटफॉर्मनी लोकशाहीला 'प्रत्यक्ष सहभागाच्या' जवळ नेले आहे. पूर्वी नागरिकांना आपल्या लोकप्रतिनिधीपर्यंत पोहोचण्यासाठी अनेक अडथळे पार करावे लागत, आता सोशल मीडियाच्या माध्यमातून ते थेट संवाद साधू शकतात.

- **लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण:** इंटरनेटमुळे माहितीवर काही मोजक्या संस्थांची मक्तेदारी राहिलेली नाही. सामान्य नागरिकही आता 'सिटिझन जर्नालिस्ट' म्हणून काम करू शकतो. यामुळे उपेक्षित घटकांचे आवाज मुख्य प्रवाहात येण्यास मदत झाली आहे.
- **ई-लोकशाही (E-Democracy):** ऑनलाईन मतदान, याचिका (Online Petitions) आणि जनमत चाचण्यांमुळे धोरणनिर्मितीमध्ये लोकांचा सहभाग वाढला आहे. उदा. भारताचे 'मायगव्ह' पोर्टल, जिथे लाखो नागरिक सरकारी योजनांवर आपल्या सूचना मांडतात.
- **सामाजिक चळवळी:** 'ब्लॅक लाइव्ह्स मॅटर' (BLM) किंवा भारतातील 'शेतकरी आंदोलन' आणि 'भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन' यांमध्ये डिजिटल माध्यमांनी जनसमुदाय एकत्र आणण्याचे सामर्थ्य दाखवून दिले आहे. हे व्यासपीठ आंदोलनांसाठी एक 'व्हर्च्युअल स्क्वेअर' म्हणून काम करते.

७. राजकीय संवादातील बदल आणि मतदारांचे मानसशास्त्र

पारंपारिक राजकीय संवाद हा सभा आणि जाहीरनाम्यांपुरता मर्यादित होता. मात्र, आता 'मायक्रो-टारगेटिंग' (Micro-targeting) हे प्रचाराचे मुख्य साधन बनले आहे.

- **विदा-आधारित प्रचार:** राजकीय पक्ष मतदारांच्या इंटरनेटवरील हालचालींचा, आवडीनिवडीचा आणि खरेदीच्या सवयींचा अभ्यास करून त्यांना वैयक्तिक स्तरावर संदेश पाठवतात. ही प्रक्रिया मतदाराच्या सुप्त मनावर (Subliminal influence) प्रभाव टाकते.
- **एको चेंबर (Echo Chambers):** सोशल मीडियाचे अल्गोरिदम आपल्याला तेच दाखवतात जे आपल्याला आवडते. यामुळे आपल्या विरोधी विचारसरणीची माहिती आपल्यापर्यंत पोहोचत नाही. परिणामी, समाजात निकोप संवाद होण्याऐवजी कट्टरता आणि राजकीय ध्रुवीकरण वाढते.
- **प्रचाराचा खर्च आणि डिजिटल दरी:** ज्या पक्षांकडे अधिक आर्थिक संसाधने आहेत, ते डिजिटल जाहिरातींवर कोट्यवधी रुपये खर्च करून निवडणुकीच्या रणांगणात वरचढ ठरतात. यामुळे सर्व उमेदवारांना समान संधी मिळण्याच्या लोकशाही

तत्वाचे उल्लंघन होऊ शकते, तसेच निवडणूक खर्चाचे पारंपारिक हिशोब आता डिजिटल जाहिरातींच्या जाळ्यात अडकले आहेत.

८. चुकीची माहिती (Misinformation) आणि लोकशाहीवरील संकट

डिजिटल युगातील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे 'माहितीचे प्रदूषण'. खोट्या बातम्या केवळ अफवा पसरवत नाहीत, तर त्या लोकशाही संस्थांवरील विश्वास उडवतात. मानवी मेंदूच्या 'पुष्टीकरण पूर्वग्रह' (Confirmation Bias) या वैशिष्ट्याचा वापर करून फेक न्यूज पसरवली जाते.

- **माहितीचे शस्त्र सज्जता (Weaponization of Information):** परकीय शक्ती किंवा अंतर्गत हितसंबंधी गट निवडणुकीच्या काळात जाणीवपूर्वक चुकीची माहिती पसरवतात. यामुळे सामाजिक सलोखा बिघडतो आणि लोकशाही प्रक्रियेतील पारदर्शकता धोक्यात येते.
- **पोस्ट-ट्रुथ (Post-truth) युग:** आज वस्तुस्थितीपेक्षा भावनांना आणि वैयक्तिक विश्वासांना अधिक महत्त्व दिले जात आहे. 'सत्य' हे आता बहुमताच्या मतावर किंवा वायरल होणाऱ्या संदेशांवरून ठरवले जात आहे.
- **डीपफेक्स (Deepfakes):** कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या साहाय्याने तयार केलेले बनावट व्हिडिओ इतके हुबेहूब असतात की, सामान्य नागरिकाला फरक ओळखणे कठीण जाते. एखाद्या नेत्याचे बनावट भाषण निवडणुकीच्या आदल्या दिवशी प्रसारित झाल्यास पूर्ण निकाल बदलू शकतो, हे लोकशाही समोरील सर्वात मोठे तांत्रिक संकट आहे.

९. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि लोकशाहीचा 'ब्लॅक बॉक्स'

कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे केवळ एक साधन नसून ती एक स्वयंचलित निर्णय घेणारी प्रणाली आहे. लोकशाहीत निर्णय हे पारदर्शक असावे लागतात, मात्र AI चे निर्णय हे 'ब्लॅक बॉक्स' (अस्पष्ट प्रक्रिया) असू शकतात.

- **अल्गोरिदमचा पूर्वग्रह (Algorithmic Bias):** जर AI ला दिलेली माहिती (Data) ऐतिहासिकदृष्ट्या पूर्वग्रहदूषित असेल, तर त्याचे निकालही भेदभाव करणारे असू शकतात. यामुळे लोकशाहीतील समानतेच्या तत्वावर गदा येते.
- **पाळत ठेवणारी व्यवस्था (Surveillance Capitalism):** तंत्रज्ञान कंपन्या आणि सरकारे नागरिकांच्या प्रत्येक हालचालीवर लक्ष ठेवू शकतात. शोषणात्मक पाळत ठेवण्याच्या या प्रवृत्तीमुळे व्यक्तीचे विचारस्वातंत्र्य संकुचित होते. जेव्हा नागरिकाला माहित असते की त्याच्यावर पाळत ठेवली जात आहे, तेव्हा तो आपली मते मुक्तपणे मांडण्यापासून परावृत्त होतो (Chilling Effect).

१०. कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि सुशासन (Good Governance)

आव्हाने असली तरी AI सुशासनासाठी एक वरदान ठरू शकते. सुशासनाचे प्रमुख स्तंभ म्हणजे पारदर्शकता, कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व.

- **भ्रष्टाचार निर्मूलन:** सरकारी निधीचे वाटप आणि कंत्राटे यांमध्ये AI चा वापर केल्यास मानवी हस्तक्षेप कमी होऊन भ्रष्टाचार रोखता येतो. 'थेट लाभ हस्तांतरण' (DBT) हे याचे एक उत्तम भारतीय उदाहरण आहे.
- **स्मार्ट सिटी आणि पायाभूत सुविधा:** स्मार्ट सिटीजच्या माध्यमातून जमा होणारा रिअल-टाइम डेटा वाहतूक व्यवस्था, कचरा व्यवस्थापन आणि आपत्ती व्यवस्थापनासाठी प्रभावी ठरत आहे.
- **कायदेशीर आणि न्यायलयीन मदत:** भारतातील प्रलंबित खटल्यांची संख्या पाहता, AI चा वापर करून कायदेशीर कागदपत्रांचे वर्गीकरण आणि साध्या खटल्यांचा निकाल जलद लावणे शक्य आहे. भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाची 'सुवास' (SUVAS) प्रणाली भाषांतराच्या मर्यादा ओलांडून न्याय सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवत आहे.

११. आव्हाने आणि भविष्यातील संधी

- **डेटा सार्वभौमत्व (Data Sovereignty):** नागरिकांचा डेटा हा देशाची डिजिटल संपत्ती आहे. तो परकीय कंपन्यांच्या अनियंत्रित ताब्यात असणे हे राष्ट्रीय सुरक्षिततेसाठी आणि लोकशाहीच्या स्वायत्ततेसाठी मोठे आव्हान आहे.
- **पुढस्वामी खटला आणि गोपनीयतेचा अधिकार:** भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने गोपनीयतेच्या अधिकाराला मूलभूत हक्काचा दर्जा दिला असला तरी, एआयच्या युगात या हक्काचे रक्षण करणे हे तांत्रिकदृष्ट्या गुंतागुंतीचे बनले आहे.
- **डिजिटल दरी:** आजही भारतातील एक मोठा वर्ग डिजिटल क्रांतीपासून वंचित आहे. भाषेचे अडथळे आणि तांत्रिक साक्षरतेचा अभाव यामुळे लोकशाहीतील डिजिटल सहभाग सर्वसमावेशक झालेला नाही.

१२. निष्कर्ष (Conclusion)

डिजिटल तंत्रज्ञान आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही केवळ साधने आहेत; त्यांचा वापर कसा करायचा हे लोकशाही समाज म्हणून आपण ठरवले पाहिजे. तंत्रज्ञानामुळे लोकशाही अधिक सहभागी आणि पारदर्शक होऊ शकते, परंतु त्यासाठी आपण 'तंत्रज्ञान' (Technocracy) आणि 'लोकशाही' (Democracy) यांच्यात संतुलन राखणे गरजेचे आहे. लोकशाहीचे रक्षण करणे ही केवळ सरकारची जबाबदारी नसून ती तंत्रज्ञान निर्माते आणि जागरूक नागरिक यांचीही संयुक्त जबाबदारी आहे.

महत्त्वाच्या शिफारसी:

१. **शालेय स्तरापासून डिजिटल साक्षरता:** नागरिकांना माहितीचे सत्य-असत्य पडताळण्याचे आणि 'क्रिटिकल थिंकिंग' (Critical Thinking) विकसित करण्याचे शिक्षण दिले पाहिजे.
२. **पारदर्शक विदा धोरण:** नागरिकांच्या विदेचा (Data) वापर कोठे आणि कसा केला जातो, याची माहिती त्यांना मिळण्याचा अधिकार असावा.
३. **अल्गोरिदम ऑडिट:** माहिती प्रसारित करणाऱ्या अल्गोरिदमचे वेळोवेळी निष्पक्ष तांत्रिक ऑडिट केले जावे, जेणेकरून कोणत्याही एका विचारसरणीला झुकते माप दिले जाणार नाही.
४. **लोकशाहीच्या तांत्रिक चौकटी:** निवडणुकीच्या काळात 'सायबर सुरक्षितता' आणि 'एआय रेग्युलेशन' यांवर विशेष लक्ष

देण्याची गरज आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, लोकशाहीचे भविष्य हे तंत्रज्ञानाच्या विरोधात नसून तंत्रज्ञानाच्या नैतिक सहवासात आहे, मात्र या प्रवासात 'माणूस' आणि त्याचे 'स्वातंत्र्य' हेच केंद्रस्थानी असणे अनिवार्य आहे.

१३. संदर्भ (References)

१. कश्यप, सुभाष, (२०१७). *आपली लोकशाही*, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया.
२. देशपांडे, राजेश्वरी, (२०२१). *भारतीय लोकशाहीची वाटचाल*, डायमंड पब्लिकेशन्स.
३. NITI Aayog, (2018). *National Strategy for Artificial Intelligence: #AIforAll*. Government of India.
४. Harari, Yuval Noah, (2018). *21 Lessons for the 21st Century*, Jonathan Cape.
५. Zuboff, Shoshana, (2019). *The Age of Surveillance Capitalism*, PublicAffairs.
६. Berners-Lee, Tim, (2019). "The Future of the Web: Democracy and Technology", *The Guardian*.
७. Sunstein, Cass R., (2017). *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*, Princeton University Press.
८. Kulkarni, V., (2021). "Impact of Digital India on Grassroot Democracy", *Indian Journal of Political Science*, Vol. 82, No. 2.
९. Ministry of Electronics and Information Technology (MeitY), (2023). *Digital Personal Data Protection Act, 2023*.
१०. Diamond, Larry, (2019). "The Road to Unfreedom: Digital Technology and the Threat to Democracy", *Journal of Democracy*.
११. Vaidhyanathan, Siva, (2018). *Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy*, Oxford University Press.
१२. Balkin, Jack M., (2018). "The First Amendment in the Second Gilded Age", *Yale Law Journal*.
१३. European Commission, (2020). *White Paper on Artificial Intelligence - A European approach to excellence and trust*.
१४. Marda, Vidushi, (2018). "Artificial Intelligence in India: A Policy Roadmap", *SSRN Electronic Journal*.
१५. Election Commission of India, (2020). *Electoral Reform in the Digital Era*.
१६. Habermas, Jürgen, (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*, MIT Press.